

Welbevinden

Autonomie

Inhoudsopgave

Toelichting bij deze handelingssuggestie	2
<i>Stellingen uit de leerkracht- en leerlingvragenlijst</i>	2
Aanpak	3
<i>Leerdoelen</i>	3
<i>Pedagogische interventies</i>	4
<i>Randvoorwaarden</i>	5
<i>Suggesties voor aanpak</i>	5
<i>Verwijzing naar spellen/prentenboeken</i>	12
Achtergrondinformatie	13
<i>Leestip</i>	14
Bronnen	16

*Door te klikken op een regel in de inhoudsopgave, ga je direct naar de bijbehorende tekst;
Als je in de tekst klikt op een blauw pijltje ga je terug naar de inhoudsopgave.*

Toelichting bij deze handelingsuggestie

Onder **welbevinden** wordt het volgende verstaan: Welbevinden is het zich goed voelen in de klas zowel op relationeel gebied bij de leerkracht als op school gebied.

Onder **autonomie** wordt het volgende verstaan: Autonomie is het ervaren van de mogelijkheid om ervaringen en gedrag zelf te organiseren en om activiteiten uit te voeren in overeenstemming met het eigen zelfbesef.

Stellingen uit de leerkracht- en leerlingvragenlijst

Leerkrachtvragenlijst

Welbevinden

1. Komt opgewekt over.
2. Maakt een vitale, levenslustige indruk.
3. Komt ontspannen en open over.
4. Gaat graag naar school.

Autonomie Leerlingvragenlijst

1. Ik mag doen wat ik zelf fijn en interessant vind.
2. Ik mag de dingen doen zoals ik ze wil doen.
3. Ik vind dat ik kan doen wat ik zelf fijn vind.
4. Wat ik graag wil, gebeurt ook.

Leerlingvragenlijst

Welbevinden

1. Ik vind de lessen van mijn juf of meester leuk en interessant.
2. Ik krijg werk dat ik graag doe.
3. Ik ben blij met hoe ik mijn werk mag doen.
4. Ik doe graag mee met de lessen.
5. Ik heb goed contact met mijn juf of meester.
6. Mijn juf of meester snapt wat ik leuk vind en wat ik moeilijk vind.
7. Ik ben blij dat ik bij mijn juf of meester in de klas zit.
8. Ik voel me fijn bij mijn juf of meester.

Aanpak

Leerdoelen

Bedenk vooraf: *Welk doel/welke doelen wil ik bereiken door te handelen?*

Preventief en curatief

Deze handelingssuggestie kun je gebruiken om de behoefte aan autonomie van de leerling te ondersteunen en daarmee het welbevinden te verhogen. Hier kun je zowel preventief als curatief mee aan de slag. Ga je preventief aan de slag kijk dan welk doel voor jouw klas het meest waardevol is. Je kunt ook curatief met de doelen aan de slag als je hebt gemerkt dat het welbevinden in (een deel van) je groep onder druk staat. De aanpak is vooral op de groep gericht, maar je kunt er met aanpassingen ook met individuele leerlingen of groepjes leerlingen mee aan de slag.

Welbevinden – autonomie	
Alle leeftijden:	<ul style="list-style-type: none">✓ Ik ervaar erkenning van mijn omgeving✓ Ik ervaar positieve emoties
Vanaf onderbouw basisschool:	<ul style="list-style-type: none">✓ Ik ervaar dat mijn activiteiten zin hebben
Vanaf middenbouw basisschool:	<ul style="list-style-type: none">✓ Ik laat mezelf leiden door intrinsieke doelen en haal deze doelen ook✓ Ik voel me een individu en heb een positief zelfbeeld✓ Ik ben me bewust van eigen kwaliteiten en ervaar de ruimte om deze in te zetten

Door te klikken op een doel, ga je direct naar de aanpak die daarbij aansluit.

Aanpak

Denk eerst na over de volgende punten en baseer je aanpak op de antwoorden.

- Zie je het gedrag al wel in uitnodigende situaties? Oefen dan in niet-uitnodigende situaties. Zie je het gedrag nog vrijwel niet? Oefen dan in eerste instantie zoveel mogelijk in uitnodigende situaties.
- Denk bij je aanpak ook na over verschillen tussen jongens en meisjes. Jongens zijn meer lichamelijk ingesteld en meisjes meer verbaal. Jongens uiten hun emoties meer fysiek (duwen, stoeien). Ze hebben letterlijk en figuurlijk behoefte aan ruimte.

Pedagogische interventies

Bedenk bij bovenstaande doelen: *Wat vraagt dit van mij als leerkracht?*

Er zijn vijf pedagogische vaardigheden die je als leerkracht kunt inzetten om problemen te voorkomen en aan te pakken. Dit zijn:

- Leiding geven en grenzen stellen
- **Monitoring: balanceren tussen ruimte nemen en ruimte geven**
- Positieve betrokkenheid tonen
- Positieve bekrachtiging geven
- Leren problemen oplossen

Het ondersteunen van de autonomie verwijst naar de mate waarin je de leerlingen de ruimte geeft om gedrag zelf te bepalen, maar als leerkracht wil je ook nog wat te zeggen hebben. Het is daarom van belang te zoeken naar een balans in jouw eigen ruimtenemend en ruimtegevend gedrag.

- **Ruimtegevend gedrag** wordt gekenmerkt door de behoeften en interesses van leerlingen serieus te nemen, zelfinitiatief van leerlingen te stimuleren en hen keuzes te laten maken.
- **Ruimtenemend gedrag** kun je zien als het bieden van structuur. Structuur heeft de betekenis van ondersteuning en voorspelbaarheid, leerlingen weten wat ze aan je hebben als jij als leerkracht je behoeften en verwachtingen duidelijk maakt. Daarbinnen is ruimte voor zelfbepaling van de leerlingen. Als voorbeeld kun je denken aan het werken met weektaken. Je neemt als leerkracht ruimte door duidelijke grenzen te stellen wat er af moet zijn aan het eind van de week, maar tegelijkertijd geef je ook ruimte aan leerlingen door hen zelf de volgorde te laten bepalen of rekening te houden met de interesses van leerlingen.

Veel leerkrachten hebben de neiging om te differentiëren in de mate van autonomie-ondersteuning, ze geven de ene leerling meer ruimte dan de andere. Belangrijk is dat de autonomie van **alle** leerlingen wordt ondersteund! Bij laag presterende leerlingen kun je als leerkracht bijvoorbeeld veel controlerend gedrag laten zien, omdat je de druk voelt zoveel mogelijk uit deze leerlingen te halen. Een controlerende leerkrachtstijl uit zich bijvoorbeeld in het geven van bevelen ("Je moet") en geven van tips en feedback op een dwingende manier ("Je zou het beter eens zo kunnen oplossen"). Maar ook voor laag-presterende leerlingen is het van belang dat ze autonomie ervaren en het gevoel hebben effectief te zijn. Voorwaarde is dat de juiste mate van structuur en ondersteuning

wordt aangeboden. Teveel controle leidt tot argwaan en tast de relatie met jou als leerkracht aan. Leerlingen voelen dan de druk om een bepaald resultaat te bereiken, een autonomie-ondersteunende leerkrachtstijl voorkomt dit.

Onderaan dit document vind je meer over een [autonomie-ondersteunende leerkrachtstijl](#).

Randvoorwaarden

Bedenk: *Welke zaken moeten op orde zijn, voordat ik aan een doel kan werken?*

- Zorg dat het klassenmanagement op orde is: kies een klasindeling die past bij de werkvormen die je toepast en die aansluit bij de vaardigheden van de leerlingen. Zorg voor duidelijke regels en hanteer ze consequent. Zorg voor activiteiten die uitdagen/in de zone van naaste ontwikkeling zitten en tegelijk ook haalbaar zijn.
- Bij de keuze voor een handelingsuggestie kies je voor 1 van de psychologische basisbehoeften, autonomie, competentie, relatie met de leerkracht of relatie met andere kinderen. Het is echter belangrijk dat de overige basisbehoeften niet vergeten worden! Als één van de drie behoeften een tijd niet wordt vervuld is het gevolg waarschijnlijk dat de andere twee behoeften ook onvervuld raken, waarvan een verminderd welbevinden het gevolg is.

Suggesties voor aanpak

Bedenk bij het kiezen van een suggestie: *Welke aanpak past bij het doel dat ik gekozen heb?*

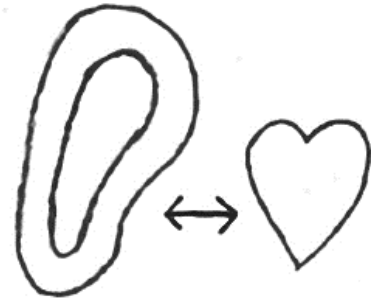
De aanpakken die hieronder beschreven worden, hoeven niet uitsluitend voor welbevinden te worden gebruikt, maar kunnen ook voor betrokkenheid worden ingezet.

Doel: Ik ervaar erkenning van mijn omgeving (alle leeftijden) – Luisteren naar de ander en jezelf

Door goed te luisteren, zowel naar de ander als naar jezelf, kun je beter reageren op de leerlingen en ervaren zij jouw erkenning.

Wanneer je met een leerling in gesprek bent, richt dan je aandacht op de ander en zijn/haar gevoelens, maar ook op jezelf. Dit zorgt voor een volledig perspectief en voor dieper contact tussen jou en de leerling. Zoek naar de behoefte en/of emotie achter de woorden van de leerling. Wat heeft de leerling nodig? Let daarnaast ook op wat jijzelf vindt en voelt en benoem dit naar de leerling. De leerling ziet zo hoe je op een positieve manier je emoties met elkaar kunt delen. Toon begrip voor de leerling, maar houd ook een gepaste afstand.

Door je eigen emoties met een leerling te delen, maakt dat de leerling zich gezien en begrepen voelt, maar ook dat jijzelf er een positief gevoel aan over houdt.

Doel: Ik ervaar positieve emoties (alle leeftijden) – Keuzes

Door de leerlingen keuzes te bieden over de manier waarop de taak uitgevoerd wordt, ervaren ze meer autonomie, wat het welbevinden van de leerlingen verhoogt.

Leerlingen autonomie bieden doe je niet door ze zelf te laten kiezen wat ze willen doen, maar door ze keuzes te bieden. Zo sluiten de activiteiten in de klas beter aan bij de kinderen, doordat ze mogen kiezen waar ze zich het fijnst bij voelen. Dit verhoogt het welbevinden. Hieronder een aantal ideeën:

- *Keuze van de vorm van verslaglegging:* Je kunt leerlingen op verschillende manieren een opdracht laten presenteren. Mogelijkheden zijn het schrijven van een verslag, presentatie, toneelstuk, debat, een videoverslag, demonstratie of naspelen. Geef bijvoorbeeld de keus om leerlingen een PowerPoint te laten maken of een stuk tekst in Word te schrijven. Andere keuzes waar de je leerlingen uit zou kunnen

laten kiezen zijn een gedicht, tekening, verhaal etc.

- *Keuze van de volgorde van taken:* Je kunt de leerlingen laten kiezen in welke volgorde ze de taken uitvoeren. Dit kan alleen wanneer je van tevoren uitgelegd hebt wat er moet gebeuren en wanneer de leerlingen behoorlijk zelfstandig aan het werk kunnen met de opdrachten. De ene leerling zal het met het makkelijkste, de andere met het moeilijkste en weer een ander met het leukste werk beginnen.
- *Keuze van een onderwerp:* Je kunt de leerlingen zelf een subonderwerp laten kiezen, gerelateerd aan het hoofdthema, waarmee ze aan de slag gaan. De opdracht kan dan zijn dat ze er informatie over verzamelen, een verhaal over schrijven enzovoorts.
- Gebruik [de hogere denkvaardigheden uit de taxonomie van Bloom](#) bij het uitvoeren van taken. Door leerlingen de stof niet alleen te laten herinneren of begrijpen, maar ze ook te laten evalueren en creëren beklijft het beter.

Doel: Ik ervaar dat mijn activiteiten zin hebben (vanaf onderbouw) – Opdrachten verbinden aan de schoolpraktijk

Door opdrachten te verbinden aan de praktijk, ervaren leerlingen dat hun werk zin heeft.

Maak eens een lijst met klusjes die er gedaan kunnen worden voor de klas/school en vraag aan de leerlingen welk klusje zij graag zouden willen doen. Laat de leerlingen een aantal weken verantwoordelijk zijn voor de klusjes. Voorbeelden hiervan zijn de papierbak legen, computers aandoen en afsluiten, de schoolbibliotheek ordenen (boeken op alfabetische volgorde zetten), thee rondbrengen bij de juffen en meesters en de schooltuin bijhouden. Leerlingen leren verschillende dingen van deze taken, zoals theorie toepassen in de praktijk, maar ook verantwoordelijkheid dragen. Daarnaast zijn ze nuttig bezig voor de school.

Tip

- Zorg voor een gevarieerd aanbod aan taken, zodat er voor iedere leerling iets is wat bij zijn/haar interesse past.
- Vraag oudere leerlingen ook zelf of ze activiteiten weten.
- Vraag aan collega's of zij nog leerzame klusjes te doen hebben.

- Zorg dat de leerlingen niet verslappen in het onderhouden van hun klusjes. Wissel desnoods na een paar weken om zodat ze nieuwe energie hebben voor een ander klusje.

Doel: Ik laat mezelf leiden door intrinsieke doelen en haal deze doelen ook (vanaf middenbouw) – Persoonlijke doelen

Wanneer een leerling een persoonlijk leerdoel opstelt, gaat dit over iets wat hij echt interessant vindt en waar hij graag meer over wil weten. Dit is bevorderlijk voor zijn gevoel van autonomie en ook voor zijn motivatie.

Een goede manier om een keuzemogelijkheid te bieden is leerlingen zelf een persoonlijk leerdoel binnen een onderdeel van het onderwijsprogramma te laten bepalen. De leerdoelen die de leerkracht heeft vastgesteld zijn hierbij ook van belang. Baseer de beoordeling op basis van wat de leerling gepresteerd heeft op basis van zijn/haar eigen leerdoel en het doel van de leerkracht.

Tip

- Kies als leerkracht algemene doelen voor de leerlingen, waarbij de leerlingen hun eigen specifieke doelen kunnen formuleren. Om het makkelijker te maken, kun je de leerlingen het begin van de zin geven, bijvoorbeeld: "Ik wil (meer) weten...".

- Gebruik voor de leerkrachtdoelen het document '**Leerdoelen geordend per Zien-dimensie - Totaal.pdf**' onder informatief.

Voorbeeld onderbouw

Sociaal-emotionele ontwikkeling

Doel leerkracht: Leerling (her)kent eigen emoties en leert deze beheersen

Doel leerling: Als ik boos word op ... zeg ik dat rustig/loop ik eerst even weg.

Voorbeelden bovenbouw

Natuur

Doel leerkracht: Leerlingen leren hoe elk van de hoofdorganen afzonderlijk werkt en hoe de organen als systeem samenwerken.

Doel leerling: Ik wil meer weten over nieren en hoe ze werken

Rekenen

Doel leerkracht: Leerlingen kunnen de oppervlakte van een rechthoek berekenen.

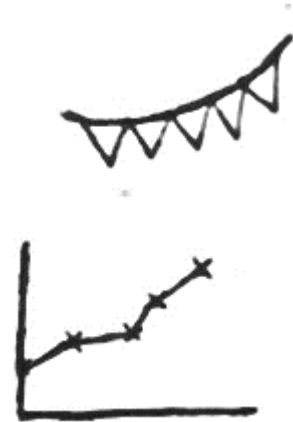
Doel leerling: Ik ga verhuizen en wil weten of mijn kamer in het nieuwe huis past.

Doel: Ik voel me een individu en heb een positief zelfbeeld (vanaf middenbouw) – Groei erkennen en successen vieren

Wanneer leerlingen inzicht krijgen in hun eigen groei en successen gaan vieren, draagt dit bij aan een positief zelfbeeld.

Maak voor de leerlingen een tabel of grafiek waarin ze hun groei kunnen bijhouden. Dit kan door het aangeven van de mate van beheersing op een schaal van 0 tot 4. Ook kun je de leerlingen hun scores, het aantal goed gemaakte opgaven, laten bijhouden in een grafiek. Doordat een leerling zijn score met die van zichzelf vergelijkt, ziet hij zichzelf als een individu wat groeit. Het vieren van successen is verbonden aan een groei-mindset. Dat wil zeggen dat een leerling ziet dat hij gegroeid is doordat hij daar zijn best voor heeft gedaan.

Tip

- Maak de groei zichtbaar in iets fysieks (bijvoorbeeld kralen in een pot, een toren bouwen, of een tekening steeds verder afmaken) en laat de leerling dit bewaren. Zo heeft hij er een herinnering aan, wat weer motiverend kan werken.

Doel: Ik ben me bewust van eigen kwaliteiten en ervaar de ruimte om deze in te zetten (vanaf middenbouw) – In De Rij

Door het inzetten van een activiteit waarbij veel verschillende vaardigheden aan bod komen, geef je leerlingen de kans om te ontdekken waar ze goed in zijn. Een voorbeeld van zo'n activiteit is 'In De Rij'.

Laat de leerlingen in een rij gaan staan op volgorde van een bepaald kenmerk. Kies het liefst een kenmerk waarover ze nog niet veel van elkaar weten. Dit zorgt ervoor dat ze goed moeten communiceren. Naast communicatie komt hierin ook rekenen/wiskunde aanbod en beweging.

1 4 9 25

De theorie van Gardner over Meervoudige Intelligenties geeft aan dat er [acht soorten intelligentie](#) zijn. Iedere leerling heeft bepaalde voorkeuren voor intelligenties. Het is goed om hiermee rekening te houden bij de voorbereiding van je lessen, zoals het kiezen van werkvormen.

Tip

- Let er eens op welke vaardigheden je in je lessen veel vraagt van leerlingen en welke vaardigheden er minder aan bod komen. Probeer die laatste dan

bewust vaker naar voren te laten komen, door bijvoorbeeld een andere werkvorm te kiezen, zodat leerlingen die daar goed in zijn ook aan hun trekken komen.

- Het is ook goed voor leerlingen om eens een vaardigheid te oefenen waar ze nog niet zo goed in zijn.

Verwijzing naar spellen/prentenboeken

Bedenk: *Hoe kan ik materialen inzetten om te werken aan de leerdoelen?*

Ken je kwaliteiten – (jeugd)kwaliteitenspel – vanaf 7 jaar

Doel van het Ken je kwaliteiten spel is leerlingen bewust(er) maken van hun eigen kwaliteiten en op die manier bijdragen aan een positief zelfbeeld.

Met dit spel wordt het **welbevinden** van leerlingen bevorderd doordat leerlingen zich **bewust van hun eigen kwaliteiten**, wat zorgt voor een **positief zelfbeeld**.

[https://www.cps.nl/publicaties-uitgeverij/1401/alle-boeken/58757/ken-je-kwaliteiten-\(jeugd\)kwaliteitenspel](https://www.cps.nl/publicaties-uitgeverij/1401/alle-boeken/58757/ken-je-kwaliteiten-(jeugd)kwaliteitenspel)

Ik ben STEENgoed bordspel – 8 t/m 12 jaar

Wat je denkt, is vaak niet echt zo. Je kunt veel meer dan je denkt. Maar hoe buig je je gedachten om? Met dit bordspel leren kinderen op speelse wijze omgaan met faalangst.

Dit spel versterkt het **positieve zelfbeeld** van leerlingen. Ze ervaren **erkenning** van andere leerlingen voor hun kwaliteiten. Dit zorgt voor een gevoel van **autonomie** en een hoger **welbevinden**.

<https://www.kwintessens.nl/bordspellen/ik-ben-steengoed-bordspel>

Het meisje dat nooit fouten maakte – 4 t/m 8 jaar

Na haar 'Bijna Fout' op school is Isabella bang om een fout te maken bij de talentenshow. Dit hartverwarmende verhaal zal elke perfectionist helpen om te begrijpen hoe belangrijk het is

om fouten te maken, ervan te leren en vooral ook om heel veel plezier te hebben bij alles wat je doet.

Uit dit boek kunnen kinderen leren dat ze niet altijd alles meteen goed hoeven te doen, wat van invloed is op hun **zelfbeeld**. Het **ervaren van positieve emoties** staat centraal, wat zorgt voor **welbevinden**.

<https://shop.bazalt.nl/uitgaven/boeken/408/het-meisje-dat-nooit-fouten-maakte>

Achtergrondinformatie

Als leerkracht kun je bijdragen aan het welbevinden van leerlingen door hun behoefte aan autonomie te ondersteunen. Leerlingen worden ondersteund in hun behoefte aan autonomie, wanneer je als leerkracht het perspectief van leerlingen inneemt en rekening houdt met de behoeften en interesses van leerlingen. Wanneer de behoefte aan autonomie wordt ondersteund, hebben leerlingen het gevoel zelf dingen te mogen bepalen, wat niet betekent dat je als leerkracht geen invloed meer uitoefent. Want...

- het ondersteunen van de autonomie mag niet ten koste gaan van de relatie met de leerkracht en de andere leerlingen. Het ondersteunen van autonomie moet niet gezien worden in de betekenis van het bevorderen van egoïsme en onafhankelijkheid bij kinderen. Als je kinderen laat kiezen, houd hen dan ook een ander perspectief voor, zodat ze bij het maken van keuzes ook rekening leren houden met anderen. Alle basisbehoeften (dus ook die aan relatie) zijn even belangrijk en dienen in samenhang gestimuleerd te worden.
- het ondersteunen van de autonomie gaat samen met een duidelijke structuur! Aan de ene kant geef je als leerkracht ruimte aan de interesses en eigen inbreng van kinderen, maar daarnaast maak je ook duidelijk wat je verwacht van de leerlingen en bied je een kader waarbinnen keuzes gemaakt kunnen worden.

De stellingen op de leerlingvragenlijst die gaan over autonomie geven niet direct een ideaal aan, maar kinderen vinden het prettig om een zekere mate van autonomie te ervaren. Dit leidt tot meer motivatie en geeft aan in hoeverre het kind zich wel bevindt! Door het bevorderen van het op een goede manier omgaan met de eigen behoeften, leert een kind verantwoordelijkheid dragen voor het eigen gedrag.

Autonomie-ondersteunende leerkrachtstijl

Je kunt grofweg op twee manieren lesgeven: **leerkracht-gecentreerd** of **leerling-gecentreerd**. Bij de leerkracht-gecentreerde stijl geef je veel structuur en krijgen de leerlingen weinig ruimte voor eigen inbreng. Bij de leerling-gecentreerde stijl wordt het initiatief juist vooral bij de leerling gelegd. Wat is nu effectiever? De meest optimale instructiestijl wordt gekenmerkt door een **combinatie** van beide, zodat de nodige structuur en houvast op een **autonomie-ondersteunende manier** wordt aangebracht. Dit versterkt de autonomie- en competentiebeleving van álle leerlingen; zowel van actieve, zelfsturende leerlingen als van meer passieve, onzekere leerlingen. Een autonomie-ondersteunende leerkrachtstijl realiseer je voornamelijk door je manier van **communiceren**. Dit kun je doen:

- Probeer je in te leven in het standpunt van de leerling en deze af te tasten (*bijv. 'Wat denk jij ervan? Ben je het daarmee eens?'*)
- Communiceer **verwachtingen** duidelijk en maak heldere afspraken (*bijv. 'Ik verwacht dat je stil en zelfstandig werkt'*)
- Hanteer autonomie-ondersteunende **taal** (*bijv. 'je kan' i.p.v. 'je moet'*)
- Bied gestructureerde ruimte voor **keuzes en initiatief** van de leerling (*bijv. 'Je kunt kiezen uit één van deze twee aanpakken' i.p.v. 'Bedenk zelf een goede aanpak' of 'Je moet deze aanpak hanteren'*)
- Zorg dat de leerlingen zich **bekwaam en competent** voelen om de opgedragen taak uit te voeren. Dit kun je bevorderen door een stappenplan en tussentijdse feedback.
- Communiceer naar leerlingen waarom een bepaalde activiteit nuttig is, zodat leerlingen begrijpen waarom ze hun best moeten doen. Dit kun je ook samen met hen bespreken. Het leren **waarderen** van een leeractiviteit is een belangrijke stap in de ontwikkeling. Het geleerde moet fijn zijn om te gebruiken en je wilt er iets mee kunnen. Werk je volgens het directe instructiemodel? Dan maak je het belang van de taak duidelijk in de oriëntatiefase.

Leestip

Er is nog veel meer te lezen over dit onderwerp. Bedenk: *Waar wil je meer over te weten komen?*

Gemotiveerd leren en lesgeven: De kracht van intrinsieke motivatie –

Anje Ros, Jos Castelijns, Anne-Marieke van Loon & Kris Verbeek (2014).

Gemotiveerde leerlingen zijn betrokken en nieuwsgierig en halen vaak betere schoolresultaten dan leerlingen die niet gemotiveerd zijn. In dit boek wordt veel verdiepende informatie gegeven over de autonomie, competentie en relatie van leerkracht en leerlingen.

Een voorbeeld hiervan is dat leerlingen die van de leerkracht zowel veel structuur- als veel autonomieondersteuning ontvangen het meest gemotiveerd zijn om te leren. Leerlingen willen graag zelf keuzes maken, autonoom zijn, maar daarnaast hebben ze ook ondersteuning nodig in de vorm van structuur. Beide soorten ondersteuning moet je als leerkracht dus bieden.

Bronnen

Toelichting bronvermelding: Voor de leesbaarheid van de handelingssuggesties is ervoor gekozen om in de suggesties zelf geen verwijzingen naar bronnen op te nemen, maar deze aan het einde van het document te plaatsen. Soms is het echter interessant om te weten waar een praktische tip vandaan komt of staan er bij de tip nog meer interessante bronnen. In dat geval is er een klein cijfertje in de tekst geplaatst zodat opgezocht kan worden waar het vandaan gehaald is.

⁶ Boves, T., & Dijk, M. van (2014). *Contact maken in het primair onderwijs: Effectief communiceren met kinderen en hun ouders*. Assen: Koninklijke Van Gorcum.

⁷ Marzano, R. J. (2011). *De kunst en wetenschap van het lesgeven: Een evidence-based denkkader voor goed, opbrengstgericht onderwijs*. Vlissingen: Bazalt.

Broer, N.A., Haverhals, B., & Bruin, H. L. de (2012). *Verantwoording pedagogisch expertsysteem Zien! Voor het primair onderwijs!* Gouda: Driestar educatief.

Kagan, S., & Kagan, M. (2000). *Meervoudige Intelligentie: Het complete MI boek*. Middelburg: RPCZ.

Marzano, R. J., & Pickering, D. J. (2016). *Betrokkenheid! De sleutel tot beter leren* [The highly engaged classroom] (F. Collignon', Vert.). Rotterdam, Nederland: Bazalt.

Marzano, R. J., Pickering, D. J., & Pollock, J. E. (2008). *Wat werkt in de klas: Didactische aanpak*. Rotterdam: Bazalt.

Illustraties zijn gemaakt door Lizanne Both en met haar toestemming opgenomen.

